Multidisciplinary National Research Journal
ISSN 2319-6289

EDITION
21
Yr. 2020

अर्थविश्व

Arthvishva

EDITOR
DR. SANGITA TAKKAMORE

Arthvishva Multidisciplinary National Research Journal

Chief Editors

DR. SANGITA . G. TAKKAMORE

Principal, S.N.T. College Ramtek.

Published By

Shri. Narendra Tidke College of Atrs & Commerce Ramtek, Nagpur

Issue 21, 2020 ISSN: 2319-6289

Registration Year 2012

Contact Details

Editor,

Arthvishva, Multidisciplinary National Research Journal

Shri Narendra Tidke College of Arts & Commerce Ramtek.

Dist. Nagpur Mah. 441106, Mob: 94234 08291 / 9420 304024

Email: arthavishva@gmail.com Websit: www.sntcollegeramtek.com

Subscription order should be made

in favour of **Arthvishva**,

.An addition of Rs. 50/- shall be included if payment is make by cheque.

Composing

Sivali Graphic, Nagpur (M):09881712149

Printing – Vansh Creation, Nagpur Mob.: 7721809250

Note for Researchers & Authors:

All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief, ***Arthvishva***, Nagpur and the publisher.

This Journal has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Language of Paper must be typed in English, Hindi or Marathi. The Fonts Style must be English (Calibri), Marathi/ Hindi- (Kruti Dev 050) only.

Citation Style must be in "APA" or as per any standard of international journal, for ex. 1. A citation from a book appearing in the para as: (Kline, 2000, pp. 26-27) and would appear in the reference list as following form: Kline, P. (2000). The handbook of psychological testing (2nd ed.). Routledge. 2. A citation from a journal or article appearing in para as (Foo & Kelso, 2001, p. 222) and in the reference list as (Foo, P., & Kelso, J. A. (2001). Goal directed meaning connects perception and Specification. Behavioral and Brain Sciences, 24(2), 222 – 223). 3. An electronic document appearing in the para as: (see Munro, 1999, para. 12) and would appear in the reference list as following form: (Munro, C. (1999). Facing grief. Synergy, 3(3). http://about........au/sy....gy/0303/gr......tml) download on 23.06.2021.

अर्थविश्व

Multidisciplinary National Research Journal

ISSN 2319-6289

Year VIIIth Issue 21

Year 2020

ADVISORY BOARD

- **Dr. Mrunalini Fadanvis**
  Hon'ble Vice Chanceller
  Shivaji Uni. Kolapur, (M.S.)
- **Dr. Sinivas Khandevale**
  Ex. Prof. & Head,
  R.T.M. Nag. Uni. Nagpur (M.S.)
- **Dr. Anjali Kulkarni**
  Ex. Prof. & Head,
  R.T.M. Nag. Uni. Nagpur (M.S.)

CHIEF EDITOR : DR. SANGITA TAKKAMORE

EDITORIAL BOARD

Dr Ambrish Kumar Jha
Associate Professor,
MLSM College, Darbhanga University, Bihar.

Dr. Shrikant Bhowate
Head, Dept. of Pol. Sci.
S.N. T. College Ramtek. R.T.M Uni. Nagpur, (M.S.)

Lalit Narayan Mithila
University (Govt. Of Bihar)
MLSM College Darbhanga, Bihar.

Naresh Ambilkar
Head, Dept. of Marathi
S.N. T. College Ramtek. R.T.M Uni. Nagpur, (M.S.)

Ms. Bar Yakar
Asstt. Prof. Pol. Sci., B. N. Govt. College Ietanagar,
Rajiv Gandhi Central University Arunachal Pradesh

Dr. R. P. CHOUDHARI
Asst. Prof. Dept. of Commerce
S. M. College, Pandharkawada Yavatmal, (M.S.)

Dr. Digambar Chimankar,
Asso. Prof. Economics, Cent. Uni. Hyderabad,(A.P.)

Dr. Meghna Sharma
Head, Dept. of Commerce
M.M. College, Char Saharkanaka ,
Hazira, Gwalior , Madhya Pradesh

Dr. Varsh Gangane
Head, Dept of Eco.
M. B. Patel College Deori. R.T.M.N.U. Nagpur, (M.S.)

Dr. Raju Shrirame
Jivan Vikas Mahavidhyalaya Thugavdev,
Narkhed. R.T.M. Nagpur Uni. Nagpur, (M.S.)

I N D E X

1)	Library Services Provided During COVID-19 Pandemic	Ramdas Nilkant Kale	03
2)	"Role of Management: Preparing Business Strategy" An Analysis	Dr. Ushan N. Patil	09
3)	Exercises Effect on Stress and Quality of Life During Covid-19 Pandemic Period	Akram B.Mujawar Dr. Sahebrao G. More	14
4)	Indiain Financial Perspective-Evaluation of Period 2019-2020	Dr. Shashikant Adsod	18
5)	मराठी कादंबरीचे भवितव्य	Naresh D. Ambilkar	23
6)	कोरोना काळातील शैक्षणिक विषमता-प्रखर संकट	Dr. Varsha Gangne	27
7)	महिलांच्या सक्षमीकरणात कायद्याची भूमिका	Nilesh P. Harne	31

EDITORIAL

The year 2020 is very unfortunate for every human in the world as we are facing Covid-19 issue. Since 1918 it might be biggest medical calamity. In the 21st century we have achieved many impossible targets of development and trying to live happy life but inventions of extraordinary men takes glob in to the dark. It shows us miracles some times and it proves that our development in various sector are taking us in danger due to greedy people. The year 2020 might be brought that evil as Covid Virus-19. Entire world and each of the develop country are under threat and trying to overcome with this situation. Our medical science is found week in front of this problem.

It's unfortunate for us that many people couldn't serview and given up the life. This chain of covid capturing people in every corner. To save our family, we have no option to take care of our self by keeping our self away from this virus. Very soon government is going to providing us vaccine on this and we will overcome with this medical issue. But in this year we lost many things will always remind us bad memories. Many people have lost their family members and earning person, or parents. Many doctors and officers, who were working against this problem lost their lives for us. No one knows how long this will exist and what bad situation will arise. After looking toward this issue we are publishing our current publication dedicated to this problem along with some contemporary issues.

Once again I thank to all the contributors who send their research papers and also thank to editors and pear team members for their contribution.

Thank You.

Dr. Sangita Takkamore
Principal
Shree Narendra Tidke
Mahavidyalya, Ramtek

Library Services Provided During COVID-19 Pandemic

Ramdas Nilkant Kale
Librarian
Manavlok College of Social Work Ambajogai, Dist Beed, M.S.

Abstract

The novel corona virus (COVID-19) disease presented unique challenges to all the stakeholders of education system. The sudden and unexpected outbreak of the virus forced the library professionals, to ascertain ways of working in a rapid time frame like shifting to digital platform wherever possible and to provide adequate remote services to the users. Given the extrinsic challenges in providing services during a public health emergency, the purpose of this paper is to find out how technology became a saviour for the premier technological institutions of India during the COVID -19 pandemic. The study explores the type of services provided by libraries of Indian Institutes of Technology (IITs) based on the contents published on their WebPages. The study highlights the significant initiatives taken by the libraries which can be followed by others to meet the post lockdown needs.

Keywords: Remote Services, Virtual Services, COVID-19, Pandemic, Content Analysis

Introduction

As the COVID-19 pandemic has swept across the world, it has created challenges for public libraries. During the disaster, the public libraries have remained true to their mission as community institutions, continuing to function and respond to the new situation by finding creative ways to serve their communities.

Both the traditional and non-traditional roles of libraries in supporting their communities and fostering access to critical information and resources during disasters have been recognized by scholars as well as professionals. Featherstone, Lyon, and Ruffin (2008) discussed the traditional roles of libraries in disasters as institutional supporters, collection managers, information disseminators, internal planners, community supporters, government partners, educators and trainers, and information community builders. The non-traditional roles of libraries in such situations include serving as a "school for peace," helping with economic recovery, and supporting emotional healing.

With the increasing popularity of social media, public libraries turn to these online platforms to promote their long-lasting mission as community institutions ready to help and support their communities in good as well as challenging and stressful times. While previous research has documented

public libraries' usage of social media, the rapid development of the COVID-19 pandemic presents a unique opportunity to explore how public libraries use and benefit from social media during pandemics.

Libraries around the world have been facing lockdown challenges in providing access to its collections and services. All types of libraries have promoted their digital services during the corona virus pandemic situation. However, the physical resources are often put on demand by the users most preferably in the scientific organizations where research on drugs and pharmaceutical is being carried out for medical diagnosis and drug discovery. Libraries having significant number of e-resources may have enough opportunities to serve their users even in the lockdown period throughout the world. Several Libraries have brought out their digital services organizing virtual exhibitions, highlighting content on the websites and Lets Read Together online campaign. There have also been major efforts to boost access to the library resources online as well as offline, for example by increasing the number of e-Books/ e-Journals/CD-DVD, etc. in order to lower the risk of virus spread.

Review of literature

Bishop and Veil through their study titled "Public Libraries as Post-Crisis Information Hubs" reports that public libraries played a great role by providing internet access to community members to request aid, to help find missing family and friends, to file insurance claims, and, in general, to begin rebuilding their lives. This article reports the quality of services and activities public libraries performed in response and recovery in twelve different communities impacted by tornadoes. The discussion includes an evaluation of the quality of the responses and also lists some recommendations to improve the preparedness and response in time of emergencies (Bishop & Veil, 2013).

Jingjing Liu and others have emphasized the role libraries could play in disaster preparedness and recovery via social media by disseminating credible information. The recommendations given by the authors could help libraries to proactively create risk communication strategies using social media for effective information services (Liu, Tu-Keefner, Zamir, & Hastings, 2017).

Scope of the libraries

The technological advancements and innovations have transformed the traditional libraries to the present smart Libraries. Today's Libraries offer wide range of innovative services to the users for their information need in the pandemic situation. There has been a paradigm shift of libraries in twenty first century. The major role of libraries in selective dissemination of Information and knowledge among its users predefine the scope of libraries. Libraries are the store houses of knowledge recorded in physical/digital medium. Libraries are growing organism and therefore continue to increase the library collection and services. Unlike the traditional libraries present trends of libraries includes digital/virtual mode of

library collection and also offer remote access facility for their users. The application of Information and Communication Technologies (ICT), the Internet and particularly the World Wide Web have revolutionized library activities, hence there has been changes in the normal functioning of Libraries in the digital world. The present trend of library resources includes ebooks, e-resources, digital library, e- services etc. The future prospects of smart libraries would involve utilization of skill and knowledge whereas the information is also recorded, stored, retrieved and disseminated in the e-format at a large scale.

Objectives

- Type of facilities and services provided to the users.
- Mode of dissemination of services during the period.
- Preventive measures taken to combat coronavirus

Remote Access to E-resources

The main aim of any academic library is to enhance and strengthen the teaching, learning and research process by installing seamless document/information delivery system and around the country all libraries of higher education system have been working hard to provide services and access to collections to the users who have been displaced due to COVID-19. While all the libraries under study have provision of remote access to subscribed e resources, many have taken a lot of effort in leveraging and expanding existing online services. Notably IITKGP, IITK, IITBBS, IITGN, IITJ, IITI, IITM and IITBHU have displayed step by step user guide on remote login to get access to the licensed E-resources. • Free and Expanded Access In response to the uncertain and difficult time, some publishers are providing expanded access to e resources (access to additional materials than subscribed by the library) including e-books, e-journals, e-databases etc. for a limited period during this pandemic.

Open Access Resources

Beyond this, there are many scholarly freely available resources available notably National Digital Library of India (NDLI), Shodhganga, a repository of Electronic Thesis and Dissertation, Directory of Open Access Journals (DOAJ), AMS Free Online Books, Book Boon, Directory of Open Access Books (DOAB) and many more. Remarkably 20 libraries (91%) (Table – 2) have brought together all such resources onto a single page and made these available for their users in anticipation to the information need. IITBHU has provided link of resources sharing initiative by International Federation of Library Association

Present trends of library services

COVID-19 Pandemic does not seem to be eradicated completely. Librarians are looking forward, exciting to discover new services and opportunities to build a stronger library-user interface in the future. In order to achieve these goal libraries need to be equipped with latest infrastructure, information communication technologies and

skilled manpower.

Virtual library services

1. Virtual Reference service like chat/e-mail
2. Self check-in and checkout of books
3. Scanning of chapters from books, journals articles for remote users
4. LibGuide- List of resources available in the library
5. Update library website dynamic content and useful tutorials

About COVID-19 Virus and its spread

World Health Organization (WHO) has declared the COVID19 pandemic. COVID-19 or Corona virus Disease is being caused by a newly discovered corona virus. Old age people underlying medical problems like cardiovascular disease, diabetes, chronic respiratory disease, and cancer are more likely prone to serious illness. The Common symptoms of COVID-19 include high fever, tiredness and a dry cough. Other symptoms include shortness of breath, aches and pains, sore throat, and very few people will report diarrhea, nausea or a runny nose. The Spread of Corona virus people to people occurs through spread of droplets like respiratory droplets when infected person sneeze in the public domain.

In the case of Libraries where books come in contact of many persons at a time, therefore, the chances of virus transmission can occur by direct contact with infected user and indirect contact with surfaces in the library or with objects used by the infected user/staff. To understand and know more about the disease World Health Organization is releasing daily updates on the situation at the global level. To find out more about the virus, go through the WHO's research pages or the Massive Open Online Courses (MOOCs) on the virus prepared by the WHO.

Handling of study materials in the libraries

Although, there is a huge risk of infection through objects carrying corona virus yet the use of library resources is equally important to carry out research on the on-going projects. Librarian now a day has to extend library services on a safer mode by following the standard operation procedure or the Government Guidelines. In the view of the above, some libraries have imposed a waiting period (quarantine) for Issue/ return of books. Different countries have set their own operating procedure to handle the Library resources, for example Australian Library and Information Association has suggested cleaning with alcohol wipes with plastic covers, such as DVDs, etc. The Italian Library Association, in addition to the above, has suggested that users could be asked to indicate if materials being returned have been in contact with someone with the virus.

Preventive Measures and Guidelines / SOP for Libraries during COVID-19 Pandemic

Libraries are facing challenges and restrictions in the lockdown. Governments regularly are taking different approaches, sometimes ordering the full closure of all institutions, in these situations library professionals may take following preventive measures to curb the spread of COVID19

through the libraries:

1. Stay at home if you feel sickness
2. Use appropriate sanitizer frequently
3. Roster of staff duty
4. Keep books at separate place at least for 48 hours when check in/check out
5. Maintain social distance
6. Follow good health and hygiene habits
7. Limiting concentration of users in reading room allowing just one table per user
8. Use mask and cover while sneezing or coughing
9. Avoid sneezing or coughing while handling books
10. Keeping surfaces clean, including toys and library computers surface like door knobs, switches and railing etc.
11. Use online platforms or social media to share Knowledge/Information.
12. Provide remote access of library resources to the users
13. Promote paperless work culture in the libraries
14. Frequently used items such as magazines and newspapers may only be accessible to people with gloves and masks, etc.

Conclusion

The outbreak of the COVID-19 pandemic has necessitated sudden and radical changes in delivery of library services, as strict social distancing and lockdown measures were imposed in the early phases of the pandemic. The Internet and web technologies have created a new and unparallel environment and enabling the libraries to enhance and strengthen the research, teaching and learning even in this difficult and uncertain time. The concept and practice of providing remote access of e resources by libraries is not new, but the user friendly way adopted by many libraries and the number of resources made available by them during the pandemic is exemplary.

Technological advancements have revolutionized the library services in digital era. Libraries on the web have become more competent and confident in terms of resource management and digitalization. Information societies are seeking information in digital format, therefore, library services depends upon skilled professionals. Library plays vital role in data acquisition, storage, analysis, interpretation and dissemination of information among the library users. This Article has brought out opportunity to learn recent technological advancements in order to maximize the usage of library resources and services in worldwide lockdown and pandemic situations prevailing in the country. This article will provide an overview on preventive measures and current trends in libraries to play proactive role in the present and post pandemic situation.

Reference

· Bishop, B. W., & Veil, S. R. (2013). Public Libraries as Post-Crisis Information Hubs. Public Library Quarterly, 32(1), 33–45. https://doi.org/10.1080/01616846.2013.760390
· Department of Higher Education |

Government of India, Ministry of Education. (n.d.). Retrieved September 27, 2020, from https://www.mhrd.gov.in/higher_education

· Devi, K. K., & Verma, M. K. (2019). Content analysis based evaluation of library websites: A case study. Annals of Library and Information Studies (ALIS), 65(4), 239-251–251. Retrieved from http://op.niscair.res.in/index.php/ALIS/article/view/21657

· India Coronavirus: 6,979,423 Cases and 107,450 Deaths - Worldometer. (n.d.). Retrieved October 10, 2020, from https://www.worldometers.info/coronavirus/country/india/

· Liu, J., Tu-Keefner, F., Zamir, H., & Hastings, S. K. (2017). Social Media as a Tool Connecting with Library Users in Disasters: A Case Study of the 2015 Catastrophic Flooding in South Carolina. Science & Technology Libraries, 36(3), 274–287. https://doi.org/10.1080/0194262X.2017.1358128

· Library Associations Underscore Importance of IMLS COVID-19 Efforts (*ALA News*, April 28, 2020)

· National Library Week, April 19-25, 2020, Celebrates Libraries' Resilience During the COVID-19 Pandemic (*ALA News*, April 15, 2020)

· American Library Association recommends libraries leave WiFi open during closures while continuing to follow any applicable local, state and federal health and safety guidelines (*ALA News*, March 23, 2020)

· ALA Statement on COVID-19 (*American Libraries*, March 13, 2020)

· Information Literacy at a (Social) Distance: Strategies for Moving Online - originally presented March 17

· Pandemic Pedagogy: Resources for Library Instruction at a Distance - originally presented March 18

□□□□□

"Role of Management: Preparing Business Strategy" An Analysis

Dr. Usha N. Patil
Head, Department of Economics
Gopikabai Sitaram Gawande College, Umarkhed Dist- Yavatmal (M.S.)

Abstract:

The term **Management** is widely used in all organizations weather business, politics, cultural, educational, and social or sports, In fact, management is the backbone of any organization as survival, existence and continuation of an institution depends on its effectiveness. Management is the mirror of the functioning of an organization as culture work ethics and ethos of an organization can best be judged by the quality of management and its policies. Productivity of the workforce, their motivation is directly linked with the quality of management.

This Research Paper gives brief study, on what is mean by management and its function and the process of putting the plan preparing business strategy. It is based on the topic; this research article analyzes the **"Role of Management Preparing Business Strategy" An Analysis.**

Keywords: Management, Function, Business Strategy, Planning**,** Organization

Introduction:

Management plays an important role in any organization. It is the art of getting work done in a pre- planning manner through people for achieving corporate objective or goals. The word management is combination of two distinct words **Manage and men.** Manage means to direct, exercise control, administer, handle. Thus, Management means managing financial and non-financial resources (men, material, machines, methods, money and market) properly, in intelligently, efficiently and effectively for achieving corporate objectives. Management is creating an environment of mutual trust between controlling and supervisory authorities and people working for attaining corporate objectives. For accomplishing corporate objectives favorable internal environment is created within organization Strategies formed, objectives defined, work force guided, directed, monitored, influenced and motivated.

Objectives:

1. To understand what role does management in all organizations.

2. To understand what are the various functions of Management
3. To understand delegation of authority infuses confidence and sharpens decision making skills.
4. To found what are essential requirements for Preparing Business Strategy in any management.

Research Methodology:

This Present research article is a descriptive analysis of the findings by the published journal articles both electronic and printed. The article is conducted based on secondary data only. It's published printed journal articles, periodicals, electronic journal articles, and websites.

Data Analysis:

Roll of Management

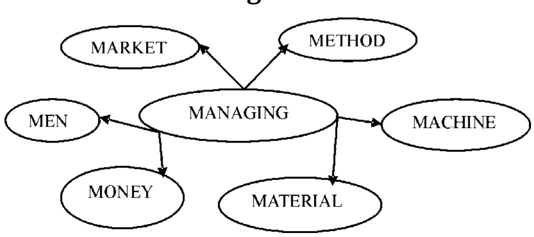

In a border sense, management is the process of planning, organizing, leading and controlling the efforts of members of the organization and using all other organizational resources for achieving organizational goals. It is concerned with economic performance. Management is getting things done through people.

Functions of Management:

The prime objective of any management is to produce result. Management is not doing the work but getting the work done through people by motivating them to perform. Proper planning, preparation and setting of goal and strategies are essential for achieving result and for that resources are required. Since resources are limited they are to be utilized properly, efficiently and in a planned manner. Therefore, for achieving desired results, management has to plan and prepare proper strategy and for designing proper strategy, information about economic environment, market condition, customer performance, competition, technological developments etc, is required.

The important functions of any management are as under;

Planning: Good management starts with good planning. In the absence of proper planning and organization cannot success. Planning is an important function of management. It is a conscious as well as self-conscious activity that helps in deciding strategies for achieving objectives both in quantitative and qualitative terms. Planning is anticipating future challenges by logical thinking and preparing the organization well in advance to meet them. It is deciding future course of action from amongst alternatives. Planning is doing right things and in avoiding probability of mistakes. It is a universal fact that a planned performance brings better result compared to unplanned one. Planning include formulation of policies, execution and exercising in administrative control at the stage of implementation.

Organizing: Organizing in the internal structure of an organization**.** It is integration of resources and making optimum use of them for achieving planned goals and enhancing

organizational efficiency. In any institution wide variety of people with diverse background, views and experience work together. Organizing helps in creating an environment for human performance by integrating resources and their utilization in a well-planned manner. It focuses on developing a structure of role for the workforce for effective performance and control. It is determining the task, responsibility, method of reporting, system of monitoring, decision making and supervising relationship.

Staffing: Without adequate and right workforce an organization cannot attend its objectives. Stopping is analysing the job, matching in skills and knowledge of the employees with the job requirements. It is recruiting, hiring and finding right candidates for the right job, to avoid square pegs in round holes.

Directing / leading: Leading is an essential and most important aspect of management. Leading involves directing, influencing, and motivating employees to perform the required tasks, and resolving conflicts among members. Directing is telling people what to do and how to do and ensuring that they perform to the best of their abilities and capabilities. it helps in channelizing their ability, skill, and creativity towards achieving organisational goals

Delegating: The primary responsibility of management is to produce concrete results. Delegation is a critical skill of the leader it is assigning responsibility coupled with authority to an employee for completing his task. It is expressions of Management's trust and confidence on the ability, capability, knowledge and decision making capabilities of the employee for effective management. delegation boost morale and motivation of employee

Decision making / taking: Taking decisions is an important management technique for effective management of people and functioning of the organisation. Decision-making /taking is involved in whatever we do. No action starts unless a decision is made. In every thought we think, in every action we take, we are face with a decision. Taking decision is an art, which is based on scientific methods of interpreting the issue for which decision is being taken. Decision is logical understanding and reasoning process, which can be rational or irrational. It begins when we need to do something but we do not know what to do.

Motivating: Human behaviour is series of activities based on motive. Intensity of needs vary from person to person. Motivation is the basic function of management, because without motivation employees cannot work effectively. Motivation is the drive to satisfy a need. It pertains to various desires, needs, wishes, and other forces that direct a person to perform. Motivation is the impulse within an individual for better performance.

Co-ordination: Co-ordinating is an important expect of management process. It is lifeline of the entire system. Co-ordinating is harmonizing the activities of individuals, groups and resource for attaining organisational objectives. Corporate goals cannot be achieved without co-ordination between various functions and functionaries.

Co-ordinations help in monitoring, controlling and improving efficiency and output. it is the responsibility of the leader to co-ordinate various functions and ensure that resources are properly utilised

Controlling: Controlling is the functions of every manager. It is measuring and correcting activities of people to ensure that plans are being accomplished. It is ensuring that right things happen in the right time. Controlling is a systematic approach for finding out if organisation is doing what it wanted to do.

It helps in making compliance with rules and regulations, planning and co-ordination are interrelated. The control process starts with planning and establishing performance objectives.

Preparing Business Strategy: The process of putting the plan into action is called strategic planning and implementation part is known as operational planning, Operational planning focuses on implementation aspect and related matters. For developing a strategic plan, identification of the current status, objectives, strategies, perceived strengths, weaknesses, threats and opportunities is must. For an effective business and management has to have

Vision: Vision is an act or faculty of seeing. In case of a business enterprise it is visualizing the detail state of affairs in the near or distant future. Vision is deciding in advance what an organization what wants to achieve and how would it like to be positioned in the economic, social and global area in future. It is a long-term view and a foresight of an organization. Vision statement is documenting the aspiration, intentions of an organization. It is a not a future forecast or daydreaming but is a hyperemia and basis of planning. The object behind the vision statement is to achieve higher standards of excellence and level of performance, which was hitherto unattained. It is defining overall long term strategy, propose and value of the organization. Without a clear vision and vision without proper planning is of no use.

Mission: Mission statement defines the purpose, objectives and indicates the fundamental propose of the organization. It gives broad outline of plan of the organization, which it is aiming to achieve in future. It indicates what the business is about, what activities will it perform, what really the organization would be doing, and how and what makes the business special or competitive etc. Memorandum of association contains mission statement of a company.

Objectives: Objectives are purpose of running the enterprise. It is why of business. The primary objective of any organization is to earn profit, increase wealth and stakeholders value.

Values: Values indicate ethical and moral values of the enterprise. These are the beliefs of the members the organization which they cherish and practice. Values talks about relationship with society, customers, employees, local community stakeholders etc, and guide people in performing their work

Strategic: Strategies is deciding rules, regulation and guidelines for achieving objectives, mission, goals and objective etc, and require alignment of various activities and

proposes. Strategies should be specific and measurable.

Goals: Goals are what management wants to achieve. They are statement of intent, aims, and target which drives an organization to do what they want to do. They are achieved by implementing strategies keeping in view the overall objectives of the organization. Goals are specific, time bound and can be both are the operational and non operational. Goals are in fact two bull's eye of organization where all its efforts are directed for achieving them.

Programme: programmers are the plans for implementing key strategies. For achieving the planned target, the mission, objectives, values, Strategies and goals are to be interlinked and consistent with each other.

Conclusion:

The most important aspect of any Organization in management. For efficient functioning there are set rules, regulation and processes. In recent years many improvements have taken place in the art and science of Management processes. Since management is the process of getting activities completed effectively and efficiently with and through people the processes continue to hover around people in command and authority. It is They who implement plan, supervise, monitors, decide strategies and take decisions. Since the process starts with the men at the top of the organizational hierarchy and percolates down to the people at the bottom line, effective Human Relationship, physiology of the workforce plays crucial role in successful implementation of Management goal which is the main aim behind all the process of management.

References:

Books:

D.Chandra.Bose , "Principles of Management and Administration" ISBN-9788120345812 Second edition, https://www.kopykitab.com › Principles-Of-Management

Peter Stimpson and Alex Smith,"Business Management for the IB Diploma second edition,https://www.cambridge.org › education › subject › business..

Web address:

Marketing Strategy: How to Plan Yours in 12 Steps With a ...https://coschedule.com › marketing-strategy

https://www. Phocassoftware.com/business-intelligence-blog/five-keys-to-effective-business-management#:text=Effective business management means managers, to make their own decisions.

Evaluation of Human Resource Management Practices https://www.ukessays.com › essays › evaluation-of-human resource management.

http:/managementconsultingcourse.com/Lesson01Nature ofmanagement.pdf.

https://en.wikipedia.org/wiki/Planning#text=Planning in public policy,

https://vidyagyan.blogspot.com/2007/10process-of-management.html.

https://searchcio.techtarget.com/definition/strategic-management

https://www.keka.com/5-major-functions-human-resource-management/

https://abhudya.blogspot.com/2012/05/

□□□□□

Exercises Effect on Stress and Quality of Life During Covid-19 Pandemic Period

Akram Badshaha Mujawar
Research Student
Dept. of Physical Education & Sport,
Arts & Commerce College Ashta, Sangli

Dr. Sahebrao Gangaram More
Director
Physical Education & Sport,
Vasantrao Mahavidyalaya, Vasarni, Nanded

Abstract

This article provides an overview of stress and quality of life. Stress is a normal psychological and physical reaction to the demands of life. In this pandemic period people are live more stressful life.

To attain all the effects listed above, aim for a minimum of 30 minutes of moderate exercise, five days a week. And to read more about the health benefits of exercise. Physical activities In many ways we can do exercise, physical activities by doing physical movements. We can reduce our stress by keeping our body fit by doing movements like running, yoga, sun salutation etc.

Introduction

In the age of modern technology in the 21st century, mental stress has become a major headache for health. I think the main reason for this is that both the constant rush and the competitive nature of life seem to have a big impact on health and at the same time it seems to have an effect on lifestyle. Mental stress is also a big problem. This is because the decision-making ability of a person suffering from mental stress is very low. So a person can choose an option like suicide or health problems constantly arise so if he wants to maintain a stress free lifestyle and mental balance today, he has to be friendly with exercise. Regular yoga and exercise can be done to control stress by participating in physical activities.

The term "quality of life" is used to indicate the general well-being of people and societies. It often is associated with the term "standard of living," but the two do not necessarily mean the same. A standard of living merely is the evaluation of the wealth and employment status of a person in a society. Though both are factors to determine quality of life, these are not its sole indicator. A person's environment, physical and mental health, education, recreation, social well-being, freedom, human rights and happiness also are significant factors.

Some politicians and economists use the term "quality of life" to assess the livability of a society. In healthcare, a patient who is diagnosed with a major depressive disorder often is evaluated based on the quality of his

or her life. Many social psychologists also consider it to be a major factor that influences some people's decisions to commit suicide.

Humans have been doing many things since childhood. So you don't know what is good and what is bad. But as we get older, we become aware of the good and the bad. Then you start trying to live your life properly and well. This is where the successful journey of your life begins. It is this successful journey that takes man to great heights. That is, quality of life is created. So what exactly is quality of life? The sum of many results is the quality of life. "It includes mental, physical, emotional, social, behavioral, etc." (JANSE 2004. P 6545),

Health, Mindset, Educational, Family, Work/ Job / business, spiritual, stress. The inclusion of the above seven factors helps in raising the quality of life. So it is necessary to combine these things. All of the above factors are interdependent. Health, Mental, Family, Educational, Work, Jobs, business, spirituality, and stress are a chain of quality of life.

What is stress?

It is an ideologically fallen volume. "It is a kind of obstacle in the fast flowing stream."

Stress is defined as an organism's total response to environmental demands or pressures. When stress was first studied in the 1950s, the term was used to denote both the causes and the experienced effects of these pressures. More recently, however, the word stressor has been used for the sti-mulus that provokes a stress response. One recurrent disagreement among researchers concerns the definition of stress in humans. Is it primarily an external response that can be measured by changes in glandular secretions, skin reactions, and other physical functions, or is it an internal interpretation of, or reaction to, a stressor; or is it both?

Stress is a normal psychological and physical reaction to the demands of life. A small amount of stress can be good, motivating you to perform well. But multiple challenges daily, such as sitting in traffic, meeting deadlines and paying bills, and can push you beyond your ability to cope.

Your brain comes hard-wired with an alarm system for your protection. When your brain perceives a threat, it signals your body to release a burst of hormones that increase your heart rate and raise your blood pressure. This "fight-or-flight" response fuels you to deal with the threat.

Once the threat is gone, your body is meant to return to a normal, relaxed state. Unfortunately, the nonstop complications of modern life mean that some people's alarm systems rarely shut off.

Stress management gives you a range of tools to reset your alarm system. It can help your mind and body adapts (resilience). Without it, your body might always be on high alert. Over time, chronic stress can lead to serious health problems.

Don't wait until stress damages your health, relationships or quality of life. Start practicing stress management techniques and do exercises daily.

Job, private, government, financial,

death of a close person, illness, school, college, performance,

7 factors considering the environmental factors that cause stress there.

Income for whom? Why for doctors for themselves? In these books, psychiatrist Dr. Satish Tembe has come up with the findings of his research. From this, they realized that the various ailments of the people are not different from the car but due to stress and physical movement. Below are some of the cars given jobs

Job Private sector: Too much and too little work, shortness of work, no vacation, constant TV. And working on a computer

Government sector: Too much work load and

Financial: Inadequate salary, increasing needs.

Death of a loved one: Death of a loved one At this time, the person cries remembering the days of his companionship.

Illness: The sick person is weak and does not want to do anything.

School, College: The stress of work here.

Showing performance: The stress of starting a competition.

Objectives of the study:

1. How much stress in human life during pandemic period.
2. Effect of physical activities on reducing stress.
3. Effect of physical activities improves quality of life.
4. Spend happy and healthy life.

Exercise effect on your physical fitness, mentally health as well as quality of life. You do exercises daily see awesome result of exercises on humans all things.

1. Wards off depression: While a few laps around the block can't solve serious emotional difficulties, researchers know there is a strong link between regular exercise and improved mood. Aerobic exercise prompts the release of mood-lifting hormones, which relieve stress and promote a sense of well-being. In addition, the rhythmic muscle contractions that take place in almost all types of exercise can increase levels of the brain chemical serotonin, which combats negative feelings.

2. Sharpens wits: Physical activity boosts blood flow to the brain, which may help maintain brain function. It also promotes good lung function, a characteristic of people whose memories and mental acuity remain strong as they age. While all types of physical activity help keep your mind sharp, many studies have shown that aerobic exercise, in particular, successfully improves cognitive function.

3. Improves sleep: Regular aerobic exercise provides three important sleep benefits: it helps you fall asleep faster, spend more time in deep sleep, and awaken less during the night. In fact, exercise is the only known way for healthy adults to boost the amount of deep sleep they get — and deep sleep is essential for your body to renew and repair itself.

4. Protects mobility and vitality: Regular exercise can slow the natural decline in physical performance that occurs as you age. By staying active, older adults can

actually keep their cardiovascular fitness, metabolism, and muscle function in line with those of much younger people. And many studies have shown that people who were more active at midlife were able to preserve their mobility — and therefore, their independence — as they aged.

Conclusion:

Exercise not only helps you live longer — it helps you live better. In addition to making your heart and muscles stronger and fending off a host of diseases, it can also improve your mental and emotional functioning and even bolster your productivity and close relationships. Read on for five ways in which exercise can improve your quality of life.

To attain all the effects listed above, aim for a minimum of 30 minutes of moderate exercise, five days a week. And to read more about the health benefits of exercise.

Physical activities in many ways we can do exercises, physical activities by doing physical movements. We can reduce our stress by keeping our body fit by doing movements like running, yoga, sun salutation etc.

References:

Batra, S. (2012). *20 minutes for Fitness, 3rd Edition* Pune: Mehta Publishing House.

Beers, Mark H., MD, and Robert Berkow, MD., editors. "Psychiatry in Medicine. " In *The Merck Manual of Diagnosis and Therapy*. Whitehouse Station, NJ: Merck Research Laboratories, 2004.

Patwardhan, S. (2001). *Income for whom? Why stress for doctors for themselves - the root and cure of many disease.*

Pelletier, Kenneth R., MD. *The Best Alternative Medicine*, Part I, "Spirituality and Healing. " New York: Simon & Schuster, 2002.

Study on the quality of life by an international social organization.

Organizations

Centers for Disease Control and Prevention. 1600 Clifton Rd., NE, Atlanta, GA 30333. (800) 311-3435, (404) 639-3311. http://www.cdc.gov.

National Child Traumatic Stress Initiative. Center for Mental Health Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Department of Health and Human Services, 5600 Fishers Lane, Parklawn Building, Room 17C-26, Rockville, MD 20857. (301) 443-2940. http://www.nctsnet.org/nccts/nav.do?pid=hom_main.

National Institute of Mental Health (NIMH). 6001 Executive Boulevard, Room 8184, MSC 9663, Bethesda, MD 20892-9663. (301) 443-4513. http://www.nimh.nih.gov.

medical- dictionary.thefreedictionary.com/stress.

The American Institute of Stress. 124 Park Avenue, Yonkers, NY 10703 (914) 963-1200. Fax: (914) 965-6267. http://www.stress.org.

https://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/stress-management/

www.health.harvard.edu/healthbeat/exercise-advice-for-people-with-heart-problems

https://www.wisegeek.com/what-is-quality-of-life.htm

https://www.health.harvard.edu/healthbeat/exercise-advice-for-people-with-heart-problems

Indian Financial Perspective – Evaluation of Period 2019-20

Dr. Shashikat V. Adsod
Nehru Mahavidyalaya, Nerparsopant, Distt. Yavamtal

Abstract

This year, the budget generated lots of interest on whether it would be full budget or interim one. Interim means the government is not seeking funds from the parliament to its full year's expenditure but only for four months. The full budget would be presented after the new government is formed at the Centre. Finally the interim budget was presented on February 1, 2019 by Union ministry of Finance, Government of India. Only couples of months were left with the BJP-led NDA government ends before which the next for the general election will be held. Since election may be held in the year 2019, the budget is to be interim one in which it leaves to the next government to present the full budget. The main three proposals of this year's budget are introduction of minimum income support to the small and marginal farmers, introducing the pension scheme for unorganized sector employees and introducing the concept of rural industrialization. The study also focus on new schemes which were introduced in the budget 2019 such as setting up the Rashtriya Kamdhenu Aayog, Pradhan Mantri Sharm-yogi Mandhanyojana, Pradhan Mantri Kisan Samman Niddhi Scheme etc. The main objective of writing this paper is to analysis the impact of interim budget 2019-20 on Indian Stock market and to analysis the interim budget 2019-20 with an economic perspective. This paper offers analytical and descriptive aspects regarding the evaluation budget 2019-20.

Key words:- Budget, Rashtriya Kamdhenu Aayog, Pradhan Mantri Sharm-yogi Mandhanyojana, Pradhan Mantri Kisan Samman Niddhi Scheme.

Introduction

Generally, every year before the day of budget presentation, Economic survey is get prepared under the guidance of Chief Economic Adviser, Finance ministry. The survey includes the view on annual economic development over a previous 12 months, summaries of the performance on major development programs, and highlights the policy initiated by the government and prospects of economy in the short to medium term. In general words, the budget means an estimation of income and expenditure for a particular period of time. The budget can be made for family, business, group of people, a government etc. In other word a budget is the sum of money allocated for a specific purpose and the summary of intended expenditures

along with proposals for how to meet the expenditures. Budget can be surplus, in which income is more and expenditure is less while budget can also be deficit, in which expenditure is more and income less. Just couple of months remains with the term of current BJP – led NDA government ends before which the next for the general election will be held. Since the election will be held in the year 2019, the budget is to be Interim one in which it leaves to the next government to present the full budget (Times, 2019). Interim budget means that the governments find the approval of parliament for bridging the expenditure for the first four months of the fiscal year such as paying salaries, ongoing various programs in different sectors etc. with o changes in the tax structure, until the new government takes over and present a full budget that is revised for the full fiscal (Vikraman, 2019). In a country like India, the budget is prepared under the leadership of finance minister. The first budget of India was presented on February 18th, 1869 by James Wilson, who is also called as the father of Indian Budget.

Objective

- To highlight the process of making budget in the world.
- To study the impact of budget on the Indian Stock market.
- To analysis the economic perspective of interim budget 2019-20.

Research Methodology

Data collected for the completion of this paper is purely based on secondary sources such as websites of Government of India, documents from the International Monetary Fund, print media, Budget related articles, Books etc.

Analysis & Discussion

The interim budget 2019-20, has been announced by the Mr. Piyush Goyal, Union ministry of finance, Government of India, in the parliament on February1, 2019. As finance minister mention in his speech during the presentation of interim budget, India is recognized as a bright spot of the global economy and the nations is in the best phase of macroeconomic stability. India is the fastest growing economy with the annual GDP growth rate during last five years, which is higher than the growth achieved by any other government since LPG reforms of 1991 (markets, 2019). The interim budget is focuses mainly on welfare measures, rural development, digital India, economically weaker sections, socially deprived communities and other various policies like MNREGA, PM Awas Yojana, etc. The analysis and discussion of interim budget 2019-20 is divided into two parts. First is Indian stock market and Budget 2019-20, secondly economic analysis of Budget 2019-20.

Indian Stock market and Budget 2019-20

With just a 24 hours left for BJP-led NDA government's pre-budget, speculations were going around whether the finance minister would present the full-fledged budget or following the protocol of presenting the interim budget. Ahead of general election,

interim budget was presented by the Union ministers of finance, Government of India, on February 1, 2019. On the day of presentation of the Interim Budget Sensex was almost 400 points up which is consider as a benchmark high for a day. Just hours ahead of Interim budget, Sensex and Nifty was 80 points up while Nifty was traded above 10,850 points. As budget speech begins, 30 shares of Sensex were going to gain and Sensex was up to 112 points. The moment finance ministry announced about the allocation of Rs 60,000 crore for MNREGA, the Sensex was 139 points up. The moment finance minister announced to double income tax exemption limit up to five lakh, the consumer and consumer discretionary stocks rallied.

Though, market little bit was cooled off later on loses in shares of heavyweights including Vedanta, ICICI Bank, Yes Bank, State Bank of India etc. Shares of largest two wheeler maker Hero MotoCorp was 7 percent up, similarly largest passenger car maker Maruti soared 5 percent as well. Agriculture stocks were gained up as farmers schemes where announced. The government had announced income support of Rs 6000 per year for farmers with the land up to 2 hectares at estimate expenses of Rs 75,000 crore under the Pradhan Mantri Kisan Samman Niddhi, adding that the scheme will be funded by Central government. The Indian Stock market, Sensex and Nifty ended higher after the announcement of interim Budget 2019 which provides a major boost to sentiments. The Sensex was closed on 212 points higher at 36,469.43, while the Nifty closed just short of the 10,900-mark. Auto stocks Maruti Suzuki and Hero motocorp were the biggest gainers in the Sensex, ending up to 7% higher. Agriculture and auto stocks got a boost after favourable announcements made for farmers in Budget 2019.Throughout the day, the majority of the shares of Sensex were traded in the green. Hence it is founded that the interim budget 2019-20, was market friendly.

Economic Analysis of Budget 2019

In India, before the day of budget presentation, Economic Survey is get publish under the guidance of chief economic advisor, Ministry of Finance. The Economic survey is the overview of economic condition of the country which includes the overview of various governments project, policies etc. in the survey economic growth are also mentioned but due to election in the couple month, the ruling government presented the interim budget. In the fiscal year 2018-19, the GDP growth rate was 7.3 and In India will move towards 7.5 percent of growth rate during the fiscal year 2019-20, on strengthening the investment robust private consumption(Outlook, 2019). Ahead of general election, the sixth budget presented by BJP-led NDA government, since last few years government of India came with many economic and structural reforms like Demonetization, implementation of Goods and Service Tax, Bankruptcy Code etc. so now it’s time to reap the long advantages of the same. The presentation of budget, leads to focus was mainly on increasing the income of small and marginal farmers, supporting the middle class taxpayers and thereby aiding

consumption growth, and finally making efforts to revive the ailing real estate sector.

Following are the new schemes which were announced in the interim budget 2019-20

- Pradhan Mantri Kisan Sanman Niddhi– under which the farmer who has land up to 2 hectares, they will get Rs 6000 per year through three equal instalments. The Government of India had launched this scheme with the expenditure of Rs 75000 crore this scheme will benefits around 12 crore Small and Marginal farmer families, and it would be made effective from December 1, 2018 and the first instalments for the period up to March 31, 2019 would be paid during this year itself.
- Rashtriya Kamdhenu Aayog– Allocation of Rs 750 crore is announce on setting up this scheme with the aim of to upscale sustainable genetic up gradation of cow resources and to enhance production and productivity of cows has also been announced. The Aayog will also look after effective implementation of laws and welfare schemes for cow.
- Pradhan Mantri Shram-Yogi Maandhan – This scheme is to offer pensionary benefits to at least 10 crore labourers and workers in the unorganized sector. Further the Finance Minister said that within next five years it would be one of the largest pension schemes of the world. A sum of Rs.500 crore has been allocated for the Scheme.

Cleanliness drive

A year 2019, is a 150th birth Anniversary so in tribute to Gandhijee, the Government of India introduced the world's largest behavioural change movement with the Swachh Bharat Mission. India has achieved 98% rural sanitation coverage and as many as 5.45 lakh villages have been declared "Open Defecation Free." It is a holistic programme and has succeeded in changing the mindset of our people. With the people participation, they transformed it from a Government Scheme to a national movement. The people of India, adopted this scheme whole heartily.

Allocations to major scheme

- Rs 60000 crore allocated for MGNREGA, the announcement also made about allocating additional fund if required.
- Government increased defence budget to over Rs 3 lakh crore, and the announcement also made about allocating additional amount if required.
- Rs 19000 crore is allocated for Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana against Rs 15,000 crore in the year 2018-19. During the 2014-18, total number of 1.53 crore houses been built under the Pradhan Mantri Awas Yojana.
- Allocation for Integrated Child Development Scheme is being increased from Rs 23,357 crore in revised estimate 2018-19 to Rs 27,584 crore in budget estimate of 2019-20
- Capital support from the budget for

Indian Railway is proposed to Rs 64,587 crore in 2019-20. Vande Bharat Express launches witht eh world class experience with speed, service, and safety.

- Allocated Rs.27, 584crorefor Integrated Child Development Scheme (ICDS). · Country's Defense Budget will be of Rs 3 lac crore and it will be more if required.
- National Artificial Intelligence will also be developed soon. National Centre on Artificial Intelligence as a hub along with Centers of Excellence has been established.
- Allocated Rs 19,000 Crores for Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana in 2019-20 and a total number of 1.53 Crores houses have also been constructed under the Pradhan Mantri Awas Yojana.

Conclusion

In the recent years, India had emerged towards fastest growing economy and it is also expected one of the top three powers of world in the next ten to fifteen years with the strong democracy and partnerships but it continues to face the challenges related to inequality and exclusion. As per the protocol, the BJP-led NDA government was about to present the interim budget, but it seems to be full-fledged budget to win back rural and urban votes. India is moving towards building a New India by 2022. In the concluding remark from the finance minister, he said "This budget is not merely an interim budget but it shows the country's development path. During the BJP led NDA government, development has become a mass movement during the year 2014-18."

References

GOI. (2019). Press bureu information. New Delhi: GOI.

Markets, E. (2019). Budget 2019 full text pf speeches in parliament. Economic times.

Outlook, W. E. (2019, February Sunday). IMF and India. International Monetary Fund.

Times, T. E. (2019, February Sunday). What is an Interim Budget. Ahmedabad, Gujarat, India.

Today, B. (2019). 6. Vikraman, S. (2019, February Sunday). The Indian Express. India.

□□□□□

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

मराठी कादंबरीचे भवितव्य

नरेश दे. आंबिलकर
मराठी विभाग प्रमुख,
श्री. नरेंद्र तिडके महाविद्यालय, रामटेक. जि. नागपूर, महाराष्ट्र

कादंबरी हा आधुनिक साहित्य प्रकार युरोपातून आपणाकडे आला. दीर्घ गुंतागुंतीच्या कथेचे गद्य स्वरुपातील निवेदन असा या प्रकारचा साधारणत: अर्थ होतो. कादंबरीतील हे कथात्म निवेदन वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणारे व जीवनाची गुंतागुंत अर्थगर्भ रीतीने उलगडून दाखविणारे असावे.

ज्याप्रमाणे विज्ञानाच्या शोध संशोधनात संशोधक पूर्णत: एकरुप होऊन संशोधित गोष्टींचा समग्र अर्थ जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो अशाच प्रकारचे बौद्धिक कार्य कथा, कादंबरीच्या रंजनातून व्हावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते. प्रमाथी- महारहस्याच्या कोटयवधीपैकी एखाद्या जरी लहानश्या पैलूवर कादंबरी प्रकाश टाकू शकली तरी ती महान अभिजात वगैरे समजली जाते म्हणून कादंबरी हा सर्वश्रेष्ठ साहित्य प्रकार मानतात. जगात आई या कादंबरीने एक क्रांती घडवून आणली यावरुन कादंबरीचे महत्व अधोरेखांकीत होते.

कादंबरीमध्ये कथा, नाटय, काव्य, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र यासोबतच जीवन रहस्यांचा श्शोध घेण्याची मूलभूत जिज्ञासा असते. मूल्य विचारांचा शोध आणि नैतिकता यांचे विश्लेषण आणि मनोरंजन देखील असते.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहा बरोबर चालणारा, वाढणारा बदलत जाणारा असा साहित्यप्रकार आहे कादंबरी हा वास्तवाभिमुख वाङ्मयप्रकार असल्यामुळे या वास्तवाचा आभास अधिक गडदपणे यावा यासाठी कादंबरीतील पात्रे ज्या भूप्रदेशावर सक्रिय असतात त्याचा स्पष्ट ठसा वाचकांच्या मनावर उमटावा असा प्रयत्न कादंबरीकार करीत असतो. माणसाचे पाय ज्या भूमीवर उभे असतात त्या भूमीचे स्वरुप स्पष्ट झाले की माणसाच्या अस्तित्वाचे भान अधिक भरीव होते. सामान्यपणे आधुनिक युगात नागर व ग्रामीण असे माणसांचे स्थूल विभाजन झाले आहे.

जागतिकीकरणानंतर भारतातील शहर आणि खेडे यातील दरी दिवसेंदिवस रुंदावत चालली. नागर संस्कृती व नांगर संस्कृती सुरुवातीपासूनच भिन्न स्वरुपाच्या आहेत. मात्र जागतिकीकरणाने, खाजगीकरणाने व उदारीकरणाने ग्रामीण संस्कृतीचा कणाच मोडला आहे. एका बाजूला शहरात गतिमान अशा जागतिकीकरणाचे डांगोरे पिटले जात आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला ग्रामीण भागात सार्वत्रिक अभावाचे कष्टप्रद दु:खाचे जग निर्माण झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या चमकदार दुनियेपासून हे जग कोसो दूर आहे. त्यातच अस्मानी सुलतानी संकटाने ग्रामीण भागावर घाला घातला आहे. शेतकऱ्यांचे दु:ख हा विषय कादंबरीचा प्राण ठरत आहे. एकंदरीत नुसत्या महाराष्ट्रातच नाही तर संपूर्ण भारतात ग्रामीण भागाची अवस्था हा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय आहे. साहित्य क्षेत्रातून याविषयाला वाचा फोडणे व प्रभावीपणे याची मांडणी करणे गरजेचे आहे.

शेती व गावगाड्याचे दु:ख :-

खाऊजा धोरणाचा सर्वात मोठा दुष्परिणाम ग्रामीण भागावर झालेला आहे. हायब्रिड संस्कृतीने स्वयंपूर्ण गावालाच किड लावली आहे. कधी काळी स्वयंपूर्ण असलेले खेडे आता प्रत्येक गोष्टीसाठी शहराकडे धाव घेत आहे.

तशी शेती ही नेहमीच आतबटटयाची राहीलेली आहे. मात्र आतासारखे अस्मानी सुलतानी संकट शेती व शेतकऱ्यांवर आले नव्हते. राज्यकर्ते व सांस्कृतिकधुरिणांनी शेतकऱ्यांच्या या दु:खाकडे कधीच लक्ष दिले नाही उलट त्यांच्या दु:खावर आपली पोळी शेकून घेत आहेत.

एका बाजूला निसर्गाची अवकृपा तर दुसऱ्या बाजूला मानवी कर्तृत्वाने आणलेल्या या दृष्टचक्रात शेतकरी सापडला आहे. निर्माण झालेल्या या परिस्थितीतून कसे जगावे हा प्रश्न सोडविता न आल्याने शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. प्रत्यक्षात हया आत्महत्या नाहीत तर विशिष्ट काळातील मानवी हिंसेची व हत्याकाडांची ही रुपे आहेत.

उत्तरोत्तर गावगाडा उजाड होत आहे या गावगाडयाचे रुपांतर मसणवटीत होत आहे. गाव आता आतून दुभंगलेले आहेत. मानवी जीवनातील दुष्टचक्राला सुरुवात झाली आहे.

मराठी कादंबरीतील ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे चित्रण आज पूर्वीपेक्षा प्रत्ययकारी होत आहे. १९९० नंतर झाडाझडती, ताम्रपट, तहान, इथ एक गाव होत या कादंबऱ्यांनी ग्रामीण भागातील समस्यांची प्रभावी मांडणी केली आहे. मात्र बारोमास या कादंबरीने शेतकऱ्यांच्या दु:खाचे मूळ कशात आहे. श्शेतकऱ्यांच्या समस्येच्या खोलवर जावून कारणांचा शोध घेण्यात कादंबरीकार प्रा. संदानंद देशमुख यशस्वी झालेले आहेत. शेतकऱ्यांच्या समस्यांची एवढी प्रभावी मांडणी यापूर्वी इतक्या उत्कटपणे केली नसल्याची नोंद करावी लागेल. अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट, चेरीमेरा या कादंबऱ्यांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे.

मराठी साहित्य विश्वात 'कादंबरी' या साहित्यप्रकाराचे वेगळे स्थान आहे. आज शेतमजूर, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठया प्रमाणात होत आहेत. कृषी प्रधान भारतातील ग्रामीण संस्कृती उद्ध्वस्त होत आहेत. एकूणच ग्रामीण व्यवस्थेला सुरुंग लावण्यात आला आहे. मराठी कादंबरीचा येणारा काळ हा ग्रामीण भागातील वेदनांना वाट मोकळी करुन देणारा ठरणार आहे. वर्षे २०१७ ला प्रकाशित नवनाथ गोरे यांच्या फेसाटीने ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे चटके कसे दाहक असतात हे प्रभावीपणे मांडले आहे. त्यामुळे येणारा काळ हा ग्रामीण वेदनांच्या अंत:स्वराचा राहणार आहे.

शिक्षणाचा खेळखंडोबा :-

मराठी कादंबरीचे मुख्य भवितव्य 'आजच्या शिक्षणपद्धतीवर अवलंबून आहे. आज सगळीकडे इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा वाढीस लागल्या आहेत. त्यात खेडयापाडयातही कान्व्हेंट संस्कृती शिरली आहे. शासनानेही जिल्हा परिषदेच्या शाळांनाही इंग्रजी माध्यमांचे केल्यामुळे यापुढे मराठी साहित्य किती वाचले जाईल आणि किती प्रमाणात लिहिले जाईल हा संशोधनाचा विषय आहे . महाराष्ट्रातील शिक्षण व्यवस्थेचे उपहासात्मक चित्रण 'निशाणी डावा अंगठा' या कादंबरीतून यथोचित पद्धतीने करण्यात आले आहे.

मराठी भाषेचे प्रेम कमी होवून व्यवसायाची भाषा म्हणून इंग्रजीकडे वाढता कल असल्याने मराठी वाचक किती राहातील हा प्रश्न भविष्यात उद्‌भवणार आहे. आताच्या काळात महाराष्ट्रात चेतन भगत यांच्या

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

इंग्रजी कादंबऱ्यांना चांगली मागणी होत आहे. सोबतच अनुवादीत साहित्याची सुद्धा प्रचंड मागणी होत आहे. त्यामुळे काही वर्षानंतर महाराष्ट्रातील पुढील पिढ्यांची अभिव्यक्ती इंग्रजी नॉव्हेल मधून झाल्यास नवल वाटणार नाही. अनुवादीत साहित्यामुळे मराठी साहित्याचे पितळ उघडे पडत आहे.

स्त्री कादंबरीचे भावविश्व :–

आज मराठी कादंबरीत स्त्री कादंबरीकारांची वाणवा आहे. गौरी देशपांडे, मेघना पेठे, कविता महाजन यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी वाचकांना बरेच धक्के दिले आहेत. मात्र आजही लिहिणाऱ्या स्त्रियांची संख्या कमीच आहे. दलित साहित्याने जसा एक उठाव निर्माण केला तसा उठाव मराठी साहित्यात तरी दिसत नाही. स्त्री मुक्ती चळवळ आली. स्त्रीवाद आला वेगवेगळया विद्यापीठातून स्त्री अभ्यास केंद्रांची स्थापना झाली. तथापि म्हणावे तसे जोरकस लेखन मात्र या पिढीतल्या स्त्रियांकडून झाले नाही. या कारणांचा खोलवर जाऊन विचार केला पाहिजे. आज स्त्रियांना सर्व आघाडयांवर लढावे लागत आहे. अनेक संकटांना सामोरे जावे लागत आहे. पण त्यांचे भावविश्व म्हणावे तेवढे उलगडलेले नाही. येणारा काळ स्त्री कादंबरीकारांचा राहील हे निश्चित. पुरुषप्रधान व्यवस्थेला येणाऱ्या काळात अनेक हादरे बसणार आहेत.

दलित साहित्याला कुंपण ? :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजात खऱ्या अर्थाने प्राण फुंकले. दलित साहित्याच्या रुपाने मराठी साहितला नवे आयाम मिळाले. मात्र काही अपवाद वगळवता दलित लेखकांकडून जी अपेक्षा होती ती पूर्ण झालेली नाही. स्वकथना पलीकडे जाऊन व्यापक प्रभाव असलेली कादंबरी लिहिली नाही. येणाऱ्या काळात बौद्ध समाजाव्यतिरिक्त असलेल्या दलित जातीतून या स्वरुपाचे लिखाण येणे अपेक्षित आहे.

आदिवासी साहित्याला नवे धुमारे येतील

मराठी साहित्यात आजही आदिवासी साहित्याला अद्यापही योग्य ती जागा मिळालेली नाही. आदिवासीची संस्कृती, भाषा, जगण्याचे वेगळेपण यामुळे आदिवासींच्या जीवनदर्शनावरील कादंबऱ्यांची वानवा आहे. येणाऱ्या काळात मराठी साहित्यविश्वात आदिवासी कादंबरीचे नवे पर्व सुरु होईल असे वाटते. शहरी संस्कृती नक्षलवाद स्पर्धेमध्ये टिकून राहण्याचे आवाहन यामूळे आदिवासी समाजाची मोठयाप्रमाणात कुचंबना झाली आहे. या ठसठसणाऱ्या वेदनेला वाट करुन देणे गरजेचे आहे. येणारा काळ हा अद्यापही वंचित असलेल्यांचा राहण्याची दाट शक्यता आहे.

मराठी कादंबरी विश्वात विज्ञान कादंबरीचे एक वेगळे स्थान आहे जयंत नारळीकरांनी विज्ञान कथा व कादंबरीला एक नवे परिणाम दिले. टेस्ट टयुब बेबीच्या जन्मानंतर जगभर विज्ञान कादंबरीला चांगले दिवस आले. मराठी साहित्यात जयंत नारळीकर, बाळ फोंडके, मोहन आपटे यानंतर अच्युत गोडबोले यांनी हा प्रांत समृद्ध केला. जगभर विज्ञान कादंबरीला मोठी मागणी आहे. मराठी कादंबरीविश्वात आजही जागतिक स्तरांची विज्ञान कादंबरी निर्माण झालेली नाही. आपण विज्ञानाची सृष्टी घेतली पण दृष्टी न घेतल्यामुळे या क्षेत्रातील मागासलेपणा ठळकपणे दिसून येते. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे येणारा काळ हा आभासी जगाचा आहे. यासाठी मराठीत विज्ञानाची दृष्टी असलेले कादंबरीकार निर्माण होणे गरजेचे आहे.

मराठी कादंबरीत जागतिक स्तरावर आवाहन देण्याचे सामर्थ्य अद्यापही निर्माण झालेले नाही.

किंबहुना आजही मराठी कादंबरीत न्यून

मोठयाप्रमाणात आहे. जीवनातील विविध पैलूंवर कादंबरीने प्रकाश घालणे अपेक्षित असते. मराठी कादंबरी प्रभावीपणे अद्यापही समोर आलेली नाही. येणारा काळ

कदाचित हे न्यून दूर सारेल ही अपेक्षा आहे.

संदर्भ :–

१) बापट प्र.वा. गोडबोले ना.वा. (संपादित) – मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास

२) बांदिवडेकर, चंद्रकांत– मराठी कादंबरीचा इतिहास

३) सारंग, विलास, मराठी नवकादंबरी अनुष्टुभ, जानेवारी –फेब्रुवारी १९८३

४) डहाके, वसंत आबाजी, लोकराज्य मासिक, –मुलाखत,

४) देशपांडे कुसुमावती – मराठी कादंबरीचे पहिले शतक

५) पाटील, गंगाधर, –समीक्षेची नवी रूपे,

६) साधू अरूण,लोकराज्य मासिक – मराठी कादंबरीचे न्यून

□□□□□

कोरोनाकाळातील शैक्षणिक विषमता-प्रखर संकट

डॉ. वर्षा गंगणे
विभागप्रमुख अर्थशास्त्र
मनोहरभाई पटेल कला-वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, देवरी जि. गोंदिया, महाराष्ट्र

कोरोनाच्या दिर्घकाळ राहण्यामुळे जगातील सर्वच क्षेत्रे प्रभावित झाली आहेत. काही क्षेत्रांकडे गांभिर्याने बघितले गेले तर काही क्षेत्रे उपेक्षित आहेत. पर्यायाने दुर्लक्षित आहेत. कोरोनामुळे परिक्षा पुढे ढकलण्यात आल्या आणि त्या होतील की नाही? कोणत्या पध्दतीने होतील याबाबत संभ्रम निर्माण झाला. ज्यांच्या परिक्षा दरम्यानच्या काळात झाल्या त्यांचे सत्र दरम्यानच्या काळात सुरू करण्याचा निर्णय रेंगाळत का होईना घेतला गेला. लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सगळेच आता ऑनलाईन शिक्षण घेऊ लागले. ज्या साधनांचे आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतात हे सांगणारे व तंबी देणारे आता ऑनलाईन शिक्षणाचे गोडवे गाऊ लागले आहेत. लहान-पौगंडावस्थेतील मुले तर मोबाईल हातात आल्यामुळे अगदी आनंदात आहेत. कारण शिक्षणाबरोबर त्यांना अनेक इतरही गोष्टी त्यातून मिळतात. घरात खायला नसले तरी चालेल पण मोबाईल असायलाच पाहिजे त्याशिवाय शिकता येत नाही. हा तगादा प्रत्येक घरात विद्यार्थ्यांनी लावला आहे. आता खेड्या-पाड्यातही मुलं मोबाईल घेऊन ओसरीत बसलेले दिसतात. मोबाईलवर शाळा सुरू असते. त्यातून ते काय आणि कीती शिकतात हा खूप मोठा आणि चिंतनीय विषय आहे. असेच म्हणावे लागेल.

ऑनलाईन शिक्षणपध्दतीने अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा सपाटा चालवला जात आहे. वरून येणाऱ्या पत्रांची तातडीने अंमलबजावणी करून... पोपटपंची करीत ऑनलाईन शिक्षण जोरात सुरू आहे. या शिक्षणाची शहानिशा कोणीच करीत नाहीत. परिणाम कोणीच विचारात घेतले नाहीत. याचा परिणाम म्हणजे आर्थिक-सामाजिक विषमतेसह आता शैक्षणिक विषमता मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला आहे. शैक्षणिक दरी निर्माण करण्यास आपण सर्व शिक्षक-पालक-शासन व विद्यार्थी जवाबदार आहोत याचे भान वरपासून खालीपर्यंत कोणालाच नाही. कोरोनाकाळात शिकवणे महत्वाचे आहे. हे अगदी वरिष्ठ देखील ताठ मानेने सांगतात. पण वास्तविकता वेगळीच आहे. राज्यातील एकूण शिक्षकांपैकी केवळ २३% शिक्षक तंत्रज्ञानाचा कुशलतेने वापर करू शकतात. असे शिक्षण खात्याच्या अहवालात नमूद केले आहे. ही संख्या सर्व विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण देण्यास पुरेशी नाही.

संपूर्ण जगातील शिक्षणव्यवस्था आज संक्रमणावस्थेतून जात आहे. काही प्रगत देशांनी ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्था अनेक वर्षांपूर्वीच उपलब्ध करून दिली आहे. गुरूकुल शिक्षण पद्धतीपासून सुरू झालेला हा प्रवास आता सर्व मर्यादा ओलांडून नव्या वळणावर पोहचला आहे. भारत व त्यासारख्या देशांत ऑनलाईन शिक्षणाची शक्य-अशक्यता तपासून पाहण्याची गरज देखील वाटत नाही. किंबहुना

दुष्परिणाम किंवा अपयश लक्षात आलेही असले तरी वरून आदेश आहेत. या सबबीखाली सगळे तसेच चालवून घेतले जात आहे. कालपर्यंत बड्या-बड्या पोकळ वाता मारणारे स्वतःदेखील या व्यवस्थेचे सुत्रधार आहेत असे खेदाने म्हणावेसे वाटते. अगदी साधे उदाहरणच द्यायचे असेल तर महाविद्यालयाने स्तरावर झुम ॲप द्वारे वर्ग घेतले जात असतांना ५० पैकी ५ विद्यार्थी वर्गात असतात. म्हणजे ४५ गैरहजर असतात. याची अनेक कारणे समोर आली. काहींजवळ स्मार्ट फोन्स नाहीत. काहींना रिचार्ज करायला पैसे नाहीत, काही ठिकाणी नेटवर्क नाही. काहींकडे केवळ एकच साधा फोन आहे. थोडक्यात ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा कोणाला आणि कीती प्रमाणात होतो आहे याचा विचार करूनच या पध्दतीचा अवलंब केला जावा. कारण ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीने मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक-आर्थिक विषमता निर्माण केली आहे. ज्याचे गंभीर परिणाम भविष्यात दिसून येतील.

वर्तमानस्थितीत कोरोनाकाळानंतरही आम्ही शैक्षणिक अभ्यासक्रम कसा भरून काढला याची फुशारकी मारत ऑनलाईन शिक्षणाच वेळकाढू धोरण सर्वत्र राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण क्षेत्रात, गरीब वर्गात या शिक्षणामुळे घराघरांत तणाव-नैराश्य आणि कलह वाढत आहे. एकाच मोबाईलवर घरातील २-३ मुलांना शिक्षण कसे मिळणार? कनेक्टिव्हीटी नसेल तर तो वाया गेलेला तास कोण आणि कसा भरून काढणार? मर्यादित वेळेत विद्यार्थ्यांपर्यंत समाधानकारकरित्या शिक्षण पोहचत आहे काय? मोबाईल किंवा तत्सम साधनांची सोय प्रत्येक घरात आहे काय? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे अजूनही विचारात घेतली जात नाहीत.

शासनाने ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीची घोषणा करतांना असे केले जाईल, तसे केले जाईल, टीव्ही चॅनल सुरू केले जातील, शालेय वेळापत्रक जाहीर केले जाईल. अश्या घोषणा केल्या होत्या. त्या पूर्ण झाल्यात का? यावर विचार न करता अंधपणे शिक्षक देखील या शिक्षण पध्दतीचे अनुसरण करीत आहेत. यामुळे शहरी व श्रीमंत विद्यार्थी थोडेफार शिकतीलही. पण ग्रामीण-दुर्गम तसेच गरीब विद्यार्थी मात्र या शिक्षणापासून वंचित आहेत. आर्थिक विषमतेमुळे आहेरे-नाहीरेची स्थिती असतांना शैक्षणिक विषमता कां निर्माण केली जात आहे? आधी प्रश्न निर्माण करायचे आणि मग त्यावर उपाय शोधण्यासाठी वेळ व पैसा खर्च करायचा हे धोरण कीती उपयुक्त ठरणारे आहे. कोरोनाचा कहर आणि शिक्षणाचा खेळखंडोबा हे दोन्ही समांतर मुद्दे आहेत असे मला प्रकर्षाने वाटते.

ऑनलाईन शिक्षणाचे दोष/अपयश :

(१) लहान बालकांमध्ये डोळे व कानांचे आजार निर्माण होत आहेत व त्यात झपाट्याने वाढ होत आहे.

(२) निष्क्रीयपणे शिकणे व जगण्याची सवय लागली आहे.

(३) शिक्षणाचे गांभिर्य व जीवंतपणा हसत चालली आहे.

(४) काही मूठभर विद्यार्थ्यांनाच ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे मिळत आहेत.

(५) शिक्षणाविषयी अरूची निर्माण होत आहे.

(६) शाळा-महाविद्यालयात ऑनलाईन शिक्षणाच्या सोयी बऱ्याच ठिकाणी उपलब्ध नाहीत.

(७) अनेक शाळा-महाविद्यालयात ऑनलाईन शिक्षणाच्या सोयी बऱ्याच ठिकाणी

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

उपलब्ध नाहीत.

(८) अनेक विद्यार्थी-पालक-शिक्षक यांना ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीची माहिती व कौशल्य नाही.

(९) भावनाहिन शिक्षणामुळे अवांतर ज्ञानाचा अभाव आहे.

१०) शैक्षणिक शिस्त, प्रश्नाची सोडवणूक, परिक्षेची तयारी, चर्चा या महत्वाच्या गोष्टी कालबाह्य ठरतील.

११) शिक्षण केवळ श्रीमंतांचे होईल. शासनाने ज्या शिक्षणावर कोट्यवधी रुपये खर्च केले त्यावर काही दिवसांत पाणी फिरेल.

१२) अनेक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण सोयींअभावी मागे पाडले आहेत.

१३) परिक्षांबाबत अनेक विद्यार्थ्यांच्या मनात संभ्रम आहेत.

१४) अनेक विद्यार्थी-पालक नैराश्यात जात आहेत.

१५) वेळ मारून नेणारी शिक्षण पध्दती अत्यंत नुकसानदेह आणि द्वेष-भेदाभेद निर्माण करणारी आहे.

वरील सर्व मुद्द्यांवरून असे लक्षात येते की, ऑनलाईन सदोष शिक्षणपध्दतीमुळे शैक्षणिक दरी वाढत चालली आहे. नव्हे, आपणच ती वाढवित आहोत हे अगदी स्पष्ट आहे. त्यामुळे भविष्यात शैक्षणिक विषमता हा फार मोठा गंभीर अभ्यासविषय असणार आहे. याबाबत दुमत नाही. ऑनलाईन शिक्षण कीती विद्यार्थी ? कसे ? आणि किती प्रमाणात घेतात याचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. जीवनाच्या पाठशाळेत खरच हे शिक्षण उपयोगी आहे कां? यांवर चर्चा घडवून मगच त्यासंदर्भात निर्णय घेणे योग्य ठरेल. जर ऑनलाईन शिक्षणपध्दती अनिवार्य वाटत असेल तर घरोघरी सर्वच क्षेत्रात विद्यार्थ्यांना-पालकांना संबंधित सोयी पुरविण्यात याव्यात व मगच ही पध्दत अंमलात आणावी. भविष्यात ऑनलाईन शिक्षण पध्दती दिर्घकाळ राबविण्यात शिक्षकांच्या नोकर्‍यांवर देखील गदा येणार आहे. शिक्षक भरती कमी किंवा बंद होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. हे धोरण अंमलात येण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. हे धोरण अंमलात येण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. आापली पोळी शेकण्यासाठी इतरांचा पोटावर लाथा मारल्यास हे शैक्षणिक धोरण मागे-पुढे बघणार नाही. ज्याचे पर्यावसान पुन्हा आर्थिक विषमता व पर्यायाने सामाजिक विषमतेत दिसून येईल. निष्कर्षरूपाने आर्थिक विषमता, सामाजिक विषमता व शैक्षणिक विषमता हा त्रिकोण भारताच्या मागासलेपणाचे चित्र अधिक गडदपणे स्पष्ट करेल- यावर ताबडतोब विचार करणे गरजेचे आहे.

सारांश :

संपूर्ण जगातील शिक्षण व्यवस्थाा आज संक्रमणावस्थेतून जात आहे. काही प्रगत देशांनी ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्था अनेक वर्षांपूर्वीच उपलब्ध करून दिली आहे. गुरूकुल शिक्षण पध्दतीपासून सुरू झालेला हा प्रवास आता सर्व मर्यादा ओलांडून नव्या वळणावर पोहचला आहे.

२१ व्या शतकातील मुलांच्या गरजा, जाणिवा आणि शिकण्याच्या पध्दती अतिशय आधुनिक आहेत. मात्र आजही २१ व्या शतकातील मुलांना २० व्या शतकातील शिक्षक १९ व्या शतकातील अभ्यासक्रम शिकविण्यासाठी १८ व्या शतकातील तंत्रे वापरीत आहेत. शिकणे-शिकवण्याच्या प्रक्रियेतील ही दरी कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर अधिक प्रभावी

ठरतो. आता प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या इच्छेने व गतीने शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. तशी वेळ आता आली आहे. गरज आहे ती शिक्षक आणि शिक्षणव्यवस्थेची.

कोरोना विषाणूची साथ ही दुसऱ्या महायुध्दानंतरची जगावरील एक मोठी संकटरूपी समस्या आहे. अनेक देशांनी कोरोनावर प्रतिबंध लावण्यासाठी शिक्षणसंस्था बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल २०२० मध्ये १८८ देशांत १५४ कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतात १५ लाख शाळा बंद आहेत. त्यानुसार २६ कोटी विद्यार्थी व ८९ लाख शिक्षक घरी आहेत. तर उच्च शिक्षणात ५०,००० शिक्षण-संस्था बंद आहेत. ३.२० कोटी विद्यार्थी आणि १५ लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी आहेत. ३० कोटी विद्यार्थ्यांना घरी बसविणे हा एक टाईमबॉम्ब आहे असे मानले जात आहे. कोरोना हे केवळ आरोग्याची संबंधित संकट नसून त्याला शैक्षणिक समस्येची देखील बाजू आहे. भारतात आज अनेक विद्यार्थ्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागत आहे. परिक्षा रद्द करणे, पुढे ढकलणे, पुढच्या वर्गात प्रवेश देणे एवढेच उपाय भारतात केले आहेत. कष्टकरी, गरीब, ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेणे परवडत नाही किंवा शक्य नाही.

'ट्राय'च्या अहवालानुसार – भारतात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या २०१० मध्ये ६८.४५ कोटी तर इंटरनेटसह स्मार्ट फोन वापरणाऱ्यांची संख्या ४०.७२ कोटी आहे. तर टी.व्ही. पाहणाऱ्यांची संख्या ७६ कोटी आहे. यावरून माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झालेला दिसत असला तरी त्यात मोठ्या प्रमाणात विषमता आहे. भारतात केवळ ५२% जनता इंटरनेटचा वापर करते. म्हणजे निम्मी लोकसंख्या इंटरनेटपासून वंचित आहे. अनेक देशात टी.व्ही. या माध्यमाचा शिक्षणासाठी वापर केला गेला. ग्रामीण भागात ३६% जनता तर शहरी भागात ६४% जनता इंटरनेटचा वापर करतात. तसेच ६७% पुरुष व ३८% स्त्रिया इंटरनेट वापरतात. माहिती-तंत्रज्ञान हे शहरी-सधन व पुरुषवर्ग यांचीच सध्यातरी मक्तेदारी झाली आहे. त्यामुळे नैशनल डीजीटल लायब्ररी, स्वयम्, शोधगंगा इत्यादी शासकीय प्रकल्पांचा फायदा मर्यादित होत आहे. यातील खर्च परवडणारा नाही.

की-नोट Key Note - आजचे शिक्षण धोरण विषमता निर्माण करणारे आहे.

संदर्भ :

अग्रवाल जे. सी., भारत में पौढ शिक्षा, विप्सा विहार, २००६, दरियागंज, नई दिल्ली.

गंगणे डॉ. वर्षा गगणे, 'करोना परिणाम आणि आत्मर्निभर भारत' २० नोंहेबर २०२०, साई ज्योती प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ. ११६

मालेगावकर शांता, साप्ताहिक मुद्रण, राजहंस प्रकाशन, पुणे, ७ जाने. २०१३

□□□□□

ISSN No. 2319-6289

महिलांच्या सक्षमीकरणात कायद्याची भूमिका

निलेश प्र. हरणे
सहायक प्राध्यापक
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड, नागपूर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना:

भारतात पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज व इतर परकिय आल्यानंतर म्हणजेच भारतीयांचा पाश्चात्यांशी संपर्क आल्यानंतर त्यातही इंग्रजी सत्तेची स्थापना व प्रसार झाल्यानंतर थोडया प्रमाणात भारताच्या लोकशाहीकरण प्रक्रियेला चालना मिळाली. राजाराम मोहन राय व इतर समाजसुधारकांनी इंग्रजी सत्तेचा आधार घेत स्त्रीयांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न सुरू केला व इंग्रजांना स्त्री अत्याचार विरोधी कायदे करण्यासाठी प्रोत्साहीत केले. त्यातुन इंग्रजांनी स्त्री अत्याचार विरोधी कायदे पारित करण्यास सुरूवात केली. ते आजपर्यंत अनेक कायदे स्त्री संरक्षणाबाबत करण्यात आलेले आहेत. त्यातील काही कायद्याचा थोडक्यात उल्लेख करता येईल.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. महिला विषयीच्या विविध कायद्याचे अध्ययन करणे.
२. कायद्याची महिलांच्या सशक्तीकरणातील भूमिका स्पट करणे.

तथ्य संकलन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनात दुय्यम तत्थे संकलीत करण्यासाठी इंटरनेट, पुस्तके, मासिके इत्यादी माध्यमाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

कामाच्या ठिकाणी महिलांची लैंगिक छळवणूक प्रतिबंध, मनाई व निरसन अधिनियम २०१३

या कायद्यामुळे कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या कोणत्याही छळाविरूद्ध स्त्रियांना दाद मागता येते. या कायद्यांतर्गत शारिरिक संपर्क किंवा लगट करणे, लैंगिक अनुग्रह करण्याची मागणी किंवा विनंती करणे, लैंगिकतापूर्ण शेरेबाजी करणे, संभोग चित्रण दाखविणे तसेच लैंगिक स्वरूपाची अन्य कोणतीही अवांछनीय शारिरिक, शाब्दिक किंवा अशाब्दिक वर्तणूक इत्यादी गुन्हयाविरूद्ध पोलीस, अंतर्गत समिती, स्थानिक समिती, पिठासीन अधिकारी यांच्याकडे तक्रार करून दाद मागण्याचा अधिकार महिलांना मिळाला आहे.

समान वेतन कायदा १९७६ :–

समान वेतन कायद्याच्या आधारे निदान संगठीत क्षेत्रात तरी पुरूषा इतकेच वेतन प्राप्त करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. समान वेतन कायद्यात एकूण १८ कलमे आहे. या कायद्याने कोणताही मालक हा केवळ एक स्त्री आहे या कारणास्तव तिला भरती प्रक्रियेतुन हाकलू शकत नाही. तसेच कोणत्याही सेवा शर्तीमध्ये, पदोन्नती, प्रशिक्षण किंवा बदली यामध्ये मालक स्त्री या निकषाच्या आधारे भेदभाव करू शकत नाही.

१९४८ कारखाना अधिनियमानुसार महिलांना संरक्षण :

या कायद्यातही स्त्रीयांसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. कारखान्यात स्त्री व पुरूषांना स्वतंत्रपणे आरामकक्षाखी सोय केली पाहिजे. स्त्रीयांच्या आरामकक्षात योग्य उजेड, खेळती हवा, असली पाहिजे. ते स्वच्छ ठेवले गेले पाहिजे. तीस पेक्षा जास्त स्त्री

कामगार काम करतात अशा कारखान्यात स्त्रीयांच्या सहा वर्षाखालील मुलांना वारण्यासाठी योग्य खोल्या (पाळणाघर) असावे. त्यांची उत्तम निगा राखली जावी. तसेच तिथे बालकांची काळजी घेण्यासाठी प्रशिक्षण घेतलेली जबाबदार महिला नेमली जावी. हलणाऱ्या यंत्राजवळ किंवा यंत्रावर काम करण्यासाठी स्त्रीयांना परवानगी देऊ नये, असे निर्बंध कारखाना मालकावर घातले गेले. या कायद्याने स्त्री कामगारास सकाळी ६ ते सायंकाळी ६ पर्यंतच कामावर ठेवता येते. इतर वेळी त्यांना कामावर ठेवले जाणार नाही.अशाप्रकारे कारखान्यात काम करणाऱ्या स्त्रीयांना या कायद्याद्वारे बरेच संरक्षण व सुविधा प्राप्त झालेले आहे.

१९५५ हिंदु विवाह कायदा :

हिंदु विवाह कायद्यात विवाहासाठी शर्ती, विवाहाचे संस्कार, विवाह नोंदणी, वैवाहिक हक्क प्रस्थापना, न्यायिक फारकत, विवाह शून्यता, घटस्फोट, पोटगी व निर्वाह खर्च, अपत्यांचा ताबा, मालमत्तेची विल्हेवाट या बाबत तरतूदी आहेत. या कायद्याद्वारे स्त्रीयांना घटस्फोट व पोटगी घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला.

१९५५ घटस्फोट कायदा :

१९५५ हिंदु विवाह कायद्याने घटस्फोटाची तरतूद करण्यात आली. त्यामुळे स्त्रीयांना विवाहाचे बंधन नको असल्यास ते झुगारून देणे शक्य झाले आहे. पती-पत्नी घटस्फोटासाठी कुणीही अर्ज करू शकतो. व्यभिचार, क्रुरता, धर्मातर, मानसिक असामान्यता, धर्मात, दुसरे लग्न, दिर्घकालीन आजार इत्यादी पैकी कोणत्याही कारणास्तव स्त्री घटस्फोट घेऊन वेगळी होऊ शकते. अलीकडे अनेक स्त्रिया घटस्फोटाच्या कायद्याचा फायदा घेत आहेत.

हिंदु उत्तराधिकारी अधिनियम १९५६ :

हिंदु संस्कृतीनुसार महिलांना पुत्री किंवा पत्नीच्या रूपात आपल्या पुर्वजांच्या चल-अचल संपत्तीत हिस्सा नव्हता. परंतु हिंदु उत्तराधिकारी कायदा १९५६ च्या नुसार महिलांना पुत्री किंवा सून म्हणून आपल्या पुर्वजांच्या मालमत्तेत समान वाटेकरी असू शकते. २००५ मध्ये या कायद्यात पुन्हा संशोधन करण्यात आले.या कायद्यानुसार महिलांना समान अधिकार व समान दर्जा दिल्या गेला आहे. संविधान अनुच्छेद १४ नुसार या कायद्यान्वये स्त्रियांना संपत्तीत वाटेकरू करून कायद्यापुढे समानता हे तत्व अमलात आणल्या गेल्या. या कायद्याने पुरूष व महिला, भाऊ, बहीण यांच्या संपत्तीचा अधिकार संतुलीत करण्याबाबत महत्वाची भूमिका पार पाडली.

पोटगी कायदा :

एखाद्या विवाहीत महिलेला तिच्या नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यावर तिच्या उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून तिला दरमहा ठराविक रक्कम नवऱ्याने देणे, याला पोटगी असे म्हणतात.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा :

हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार हुंडा देणे व हुंडा घेणे हा गुन्हा आहे. हुंडा म्हणजेच लग्नात मुलीला दिलेले सर्व वस्तू, चीज वस्तू, कपडे, रोख पैसे, सोने इत्यादी या कायद्यामुळे हुंडयाच्या जाचक प्रथेतुन नववधूची सुटका होण्यास मदत झाली आहे. अन्यायग्रस्त वधु कुटुंबियांच्या व नववधूच्या असहकार्यामुळे हा कायदा तेवढा प्रभावी ठरू शकला नाही. तरीही एखाद्या स्त्रीवर हुंडयासाठी अत्याचार होत असतील तर ती या कायद्याचा आधार व मदत घेऊ शकते. १९८६ मध्ये या कायद्यात दुरूस्ती करण्यात येऊन हुंडा बळी विषयक अधिक कठोर तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. या कायद्यामुळे स्त्रीयांच्या हुंडयासाठी होणारा छळ थांबला.

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

मातृत्व लाभ विषयक कायदा १९६१ :

या कायद्याच्या संरक्षणामुळे स्त्रीयांना गर्भधारणेचा, प्रसुती व प्रसुतीनंतरच्या ठराविक कालावधीत पगारी रजा मंजूर करण्यात येतात. त्यामुळे या कायद्याचा आधार घेत स्त्रीयांना स्वत:च्या आरोग्याची काळजी वरील कालावधी दरम्यान घेता येते. तसेच नवीन जन्मास आलेल्या अपत्यांची काळजीही तिला घेता येते व पगारी रजा मंजूर असल्याने आर्थिक उत्पन्नावरही त्याचा प्रतिकूल परिणाम होत नाही. संसदेने मातृत्व लाभाविषयीचा कायदा सन १९६१ मध्ये संमत केला. तसेच तो अधिक परिणामकारक करण्यासाठी १९७०, १९७२, १९७३, १९७६, १९८८ व १९९५ मध्ये त्यात सुधारणा करण्यात आल्यात.

कौटुंबिक न्यायालय कायदा १९८४ :

कौटुंबिक कलह लवकरात लवकर सोडवून एकतर तडजोड किंवा घटस्फोट घेऊन कुटुंबात होणारी स्त्रीयांची घुसमट थांबविण्याच्या हेतुने हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यान्वये विवाहीत जोडप्यातील वाद सोडविण्यासाठी वेगळया कुटुंब न्यायालये स्थापन करण्यात आली. त्यामुळे लवकर न्याय मिळू लागला.

स्त्रियांचा अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा १९५६ :

स्त्रियांचा अनैतिक व्यापार रोखणारा कायदा पारित करण्यात आला. मोठ्या प्रमाणावर बालक व स्त्रीया यांचा बेकायदेशिर रित्या लैंगिक शोषणासाठी भिक मागण्यासाठी अवयव तस्करीसाठी पळवून नेवून खरेदी विक्री केली जाते. माणसांनी स्त्रिया आणि बालकांचा या पध्दतीने पैशांसाठी केलेला व्यापार हा कलंक आहे. या व्यापारावर प्रतिबंध घालण्यासाठी सदर कायदा मदत करते.

राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९० :

राष्ट्रीय महिला आयोग ही भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार भारत सरकारने १९९२ मध्ये स्थापन केलेली वैधानिक संस्था आहे. महिलांसाठी संवैधानिक आणि विधीविषयक सुरक्षा उपायांचा आढावा घेणे. कायदे मंडळाला उपायबाबत शिफारशी करणे. गा-हानी दुर करण्याचा मार्ग सुकर करणे. महिलांना प्रभावित करणा-या सर्व धोरणात्मक बाबींवर सल्ला देणे. अशी कार्ये आयोग करतं.

लिंग निदान प्रतिबंध कायदा २००३ :

मुलांचे तुलनेत मुलींची घटती संख्या थांबविण्यासाठी सदर गर्भ लिंग चिकित्सा प्रतिबंध कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे सुरू आहे. या कायद्यान्वये गर्भातील लिंग तपासणी करणा-या व्यक्तीला व अशी तपासणी करणा-या वैद्यकीय व्यवसायीकाला दंड व शिक्षेची तरतुद करण्यात आली आहे.

विधवा विवाह कायदा १८५६:

लॉर्ड कॅनिंगच्या काळात हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार स्त्रिला पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळाला.

देवदासी प्रथा निर्मुलन अधिनियम :

देवदासी या प्रथेचे निर्मुलन करण्यासाठी महाराष्ट्र देवदासी प्रथा प्रतिबंध व निर्मुलन कायदा करण्यात आला. हा कायदा अतिशय सर्वसमावेशक असून त्यात या प्रथेला प्रोत्साहन देणारी व्यक्ती कारावास व दंड अशा दोन्ही प्रकारच्या शिक्षेस पात्र ठरविण्यात आली आहे.

गर्भपातास कायदेशिर मान्यता १९७२ :

स्त्रीला अथवा एखाद्या मुलीस कोणत्याही कारणास्तव गर्भ नको असल्यास त्यापासून स्वत:ची सुटका करण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे. हा कायदा १०/०८/१९७१ पासून अंमलात आला. एखाद्या स्त्रीला बलात्कारातुन गर्भधारणा झाल्यास, गर्भातील

मूल शारिरिक व मानसिकदृष्टया अनियमित, अपंग असल्यास, पुर्वीच दोन अपत्ये असून पुन्हा गर्भधारणा झाली असल्यास, संतती नियमनाची साधने अयशस्वी ठरल्यास किंवा गर्भधारणेमुळे त्या स्त्रीच्या जिवीताला धोका असल्यास ती या कायद्याचा आधार घेत योग्य वैद्यकिय सल्ल्याने मान्यताप्राप्त स्थळी गर्भपात करू शकते.

राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना १९९२ :

राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम १९९० च्या नुसार १९९२ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोग महिलांच्या असंवैधानिक व कायदेशिर हितासंबंधी सुरक्षा प्रदान करण्याचे कार्य करतो. महिलांना आयोगाचे विशेष संरक्षण प्राप्त झाल्याचे दिसते. आयोगाच्या या संरक्षणामुळे स्त्री सक्षमीकरणास सहाय्य झाल्याचे दिसते.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :

लग्न लागायच्या वेळी जर वधू किंवा वर यांच्यापैकी कुणाचेही वय कायद्याला मान्य असलेल्या वयापेक्षा कमी असेल तर त्यांचा विवाह बालविवाह ठरतो. या कायद्यान्वये बालविवाह घडवून आणणे, त्यासंबंधीचे सर्व सोहळे व इतर गोष्टीवर प्रतिबंध घातला आहे.

महिलाओं के लिए अश्लिल प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा :

अश्लिल व मानहानीकारक स्त्रियांचे प्रदर्शन घडविणाऱ्या जाहिराती प्रकाशन, लिखाण, पेंटींग, चित्रकला, सिनेमे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे स्त्रियांचे अश्लिल प्रदर्शन प्रतिबंध करणारा हा कायदा आहे. सदर कायदा हा केंद्र सरकारने २३ डिसेंबर १९८६ ला पारित केलेला आहे.

सतीप्रथाबंदी कायदा :

पतीच्या निधनानंतर पतीच्या मृतदेहाबरोबर त्याच चितेत पत्नीने स्वत:ला जाळून घेणे, अशी पद्धत प्राचीन भारतात होती. अशी राक्षसी प्रथा संपुर्ण भारतात सुरू होती. १८२९ मध्ये इंग्रजी सरकारने कायदा करून सतीप्रथेवर बंदी घातली. भारतीय सरकारने १९८७ मध्ये भारतीय सरकारने यात परत बदल केला. त्यामुळे या कायद्यामुळे अशा जाचक प्रथेतून स्त्रियांची सुटका झाली.

महिलांच्या अटकेसंबंधी कायदेशीर तरतुदी :

महिलांना फक्त महिला पोलीस सुर्योदयानंतर आणि सुर्यास्तापूर्वी अटक करू शकतात. कुटुंबाच्या सदस्यांच्या उपस्थितीत व योग्य कारण असेल तरच स्त्रीला पोलीस ठाण्यात चौकशीसाठी बोलावता येते. स्त्रीला अटक केल्यास तिला फक्त महिला कक्षामध्येच ठेवता येते. अशाप्रकारे महिलांना संरक्षण मिळाले आहे.

गर्भजल परिक्षण प्रतिबंधक कायदा १९९४ :

प्रामुख्याने स्त्री भ्रुणहत्या रोखण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. आधुनिक तंत्रज्ञान विकसीत झाले. त्यात गर्भजल परिक्षणाद्वारे गर्भातील भ्रुणाचे लिंग माहीत करून घेणे शक्य झाले. लोक त्याचा गैरफायदा घेऊन स्त्री लिंगी भ्रुण असल्यास त्याची विल्हेवाट लावत. त्यामुळे समाजातील स्त्रीयांची संख्या घटू लागली. यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी सरकारने गर्भजल परिक्षणावर प्रतिबंध घातला. यामुळे स्त्री भ्रूणहत्यांना पायबंद बसून स्त्रीयांची घटती संख्या थांबविता आली.

२००५ कौटुंबिक हिंसाचार कायदा :

प्रामुख्याने कुटुंबात स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचारास प्रतिबंध घालण्यासाठी २००५ ला हा कायदा पास करण्यात आला. हा कायदा प्रमुख्याने स्त्री संरक्षणासाठी केला गेला. कुटुंबातील कोणत्याही सदस्याने स्त्री किंवा नववधूचा केलेला शारिरिक व भावनिक,

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

लैंगिक किंवा आर्थिक छळ कौटुंबिक हिंसाचार मानला जातो. अलीकडे या कायद्याची व्याप्ती वाढत आहे. वडीलधाऱ्यांकडून मुलांना केलेली अघोरी शिक्षा व कुटुंबातील तरूण पिढीकडून वृद्धांचा होणारा छळाचाही त्यात समावेश करण्यात आलेला आहे. या कायद्याच्या आधारे स्त्रीला स्वत:वरील अन्यायाविरूद्ध दाद मागता येते.

मुलावर हक्क :

एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षापर्यतच्या मुलांना ती स्वत:जवळ ठेवू शकते. मात्र पाच वर्षाहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयच बांधील असतो.

सारांश :

वरील सर्व कायद्यामुळे महिला सक्षमीकरणात मदत झाली आहे. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत सुधारण करणे होय. वरील सर्व कायद्यामुळे महिलाच्या सामाजिक दर्जा उंचावला आहे. महिलांना अधिकार प्राप्त झालेत. त्यांच्या सभोवताल सुरक्षा भिंत निर्माण होऊन त्यांचे शोषण होण्याचे प्रमाण कमी झाले. देशाच्या आर्थिक, राजकिय, शैक्षणिक मंचावर महिलांना स्थान मिळू लागले. महिलाही त्यांच्या अधिकाराप्रती जागरूक झाल्या आहे. राज्यघटनेने मुलभूत अधिकार महिलांना बहाल केले. ते विविध कायद्याच्या स्वरूपात महिलांना प्राप्त झाल्याचे दिसते.

संदर्भ :

१. महिला व् बाल विकास विभाग, ३ मार्च २००१, महिलांचे हक्क व् आधिकार, https://hetv.org/pdf/Maharashrta/mahilanche/pdf , 10 Aà¡b 2021 , 3.00 PM

२. महाराष्ट्र शासन , महिला व् बाल विकास विभाग, २०२१, https:/ womenchaild.maharashtra.gov. in/,11-04-2021,2.45 pm.

३. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, २०१८, कौटोबिक हिंसाचारापासून महिला सरक्षण कायदा २००५, mscw.org.in/pdf/dome,10 -pril 2021,11.00 am.

४. प्रहार साप्ताहिक ,६ मार्च २०१६, महिला कल्याणासाठीचे कायदे , prahar.in./'{hbm /12 -pril 2021,10.40 am.

५. Vishal Gangurde,2020, महाराष्ट्र टाइम्स ,https:/com, 13/ 04 / 2021, 1.00 pm.

□□□□□

शिक्षणमहर्षी स्व. मनोहरभाई पटेल
जन्म 9 फेब्रुवारी 1906   मृत्यू 17 ऑगस्ट 1970

शिक्षणक्षेत्रातील दीपस्तंभ स्व. मनोहरभाई पटेल

आदरणीय स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी पूर्व विदर्भात शिक्षणाची गंगा आणून खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली. या परिसरातील जनतेला सुशिक्षित सुसंस्कृत बनविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी आयुष्यभर केले.

गोंदिया शिक्षण संस्थेच्या वेलीवर उमलेले छोटेसे फूल म्हणजे श्री. नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय रामटेक हे होय. 1970 ला श्री. नरेंद्र तिडके महाविद्यालयाची स्थापना मा. स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी करुन रामटेक परिसरातील विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध करुन दिली.

वर्ष 2019-20 हे शिक्षणमहर्षी स्व. मनोहरभाई पटेल यांचे 50 वे पुण्यस्मरणाचे वर्ष आहे. त्यांना आमच्या महाविद्यालयाच्यावतीने विनम्र श्रद्धांजली.

VISION

Transformation of human beings through education.

MISSION

Commitment to impart a liberal, modern, sound and quality education to all the sections of the society.

IMPORTANT NOTES :

- There shall be no Social Gathering of any sort in the college.
- Elections of University Student's Council only shall be held as per the provisions and directive of the Nagpur University.
- There shall be no Students Union in the College and hence no office bearers such as President, etc.
- Students seeking admission and there guardians are expected to read all the information, rules and regulations given in the Prospectus carefully and to abide by them.
- 75% attendance in regular classes is a must.

GOALS & OBJECTIVES

To provide access to learning opportunities to largest possible number of students from the region irrespective of caste, creed, religion, and economic status.
To ensure all round development of the students through various cultural and extra-curricular activities.
To imbibe moral values among students and provide quality education besides its regular university syllabus.
To inculcate a sense of civic responsibility, social commitment, and moral accountability among the students to make them not only employable students but also better citizens.
To provide exposure to learners Through latest trends in relevant branches of knowledge by organizing various academic programmes, workshop, study tours, field works, seminars etc.

दूरध्वनी क्रमांक
कार्यालय : ०७११४-२५५१४०
निवास : ०७१४४-२५५२०५
फॅक्स : ०७११४-२५५१४०

Web. : www.sntramteke.org
Email.: shrinarendratidke@rediffmail.com

श्री नरेन्द्र तिडके कला-वाणिज्य महाविद्यालय

रामटेक- 441106, जि. नागपूर (रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाशी कायम संलग्नित)

NAAC Accredited 'C' Grade, Bangaluru

(स्थापना - 1970)
गोंदिया शिक्षण संस्था द्वारा संचालित

A Great Philanthropist
Late Manoharbhai Patel
Founder
Gondia Education Society

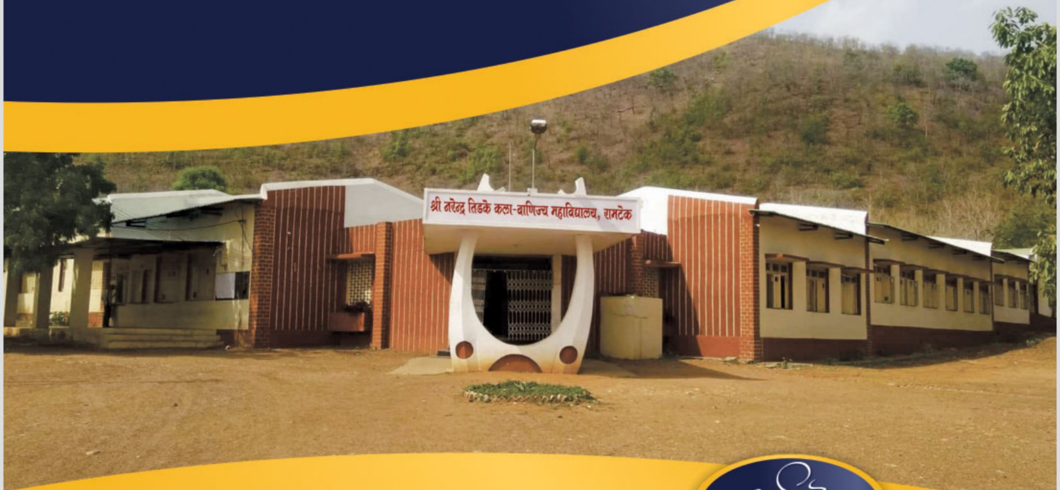

माहिती पत्रक २०१९-२०

Hon. Shri Praful Patel
Our Mentor
Member of Parliament

GONDIA EDUCATION SOCIETY, GONDIA

Mrs. Varsha Patel
President
Gondia Education Society

Hon. Shri Rajendra Jain
Secretary
Gondia Education Society

Dr. Sangeeta G. Takkamore
Principal
S.N.T. College Ramtek,